

BOGNA LUDWIG¹

Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej
ORCID 0000-0002-7755-5835

PRZEMIANY ARCHITEKTURY KLASZTORÓW DOMINIKAŃSKICH NA ŚLĄSKU W XVII I PIERWSZEJ POŁOWIE XVIII W.

**Transformation of the architecture of Dominican monasteries in Silesia
in the 17th and first half of the 18th c.**

Abstract

The article attempts to characterize the transformation of the architecture of Dominican monasteries in Silesia in the post-Tridentine period with regard to their new relation to urban space. Describing the reconstruction of their cloisters and churches from those times, it specifies how the order accepted the council's recommendations concerning the design and visual prominence of the facades of churches.

Keywords: Dominican monasteries, Baroque architecture, Baroque urban planning, Silesia, 17th-18th century

Abstrakt

Artykuł podejmuje próbę scharakteryzowania przemian w architekturze klasztorów dominikańskich na Śląsku w okresie potrydenckim w odniesieniu do ich nowego stosunku do przestrzeni urbanistycznej. Opisując przebudowy klasztorów i ich świątyń z tych czasów, wskazuje sposób przyjęcia przez zakon zaleceń soborowych dotyczących projektowania i wyeksponowania w mieście fasad kościołów.

Słowa kluczowe: klasztorzy dominikańskie, architektura barokowa, urbanistyka barokowa, Śląsk, XVII-XVIII w.

¹ Dr hab. inż. arch. Bogna Ludwig, profesor P.Wr.; zakres badań: badania problematyki kształtowania przestrzeni i jej oddziaływania na odbiorcę w historii urbanistyki i architektury czasów nowożytnych i współczesnych, w szczególności zagadnienia urbanistyki barokowej na Śląsku, osiedli mieszkaniowych XIX w. i czasów wczesnego modernizmu; publikacje książkowe *Rozwiązania urbanistyczne barokowych zespołów budowli jezuickich na Śląsku a problem akomodacji w działalności misyjnej jezuitów: na przykładzie Kłodzka, Nysy, Legnicy i Wrocławia*, Wrocław 1997; *Fundacje sakralne Czettritzów w Wałbrzychu i okolicach*, Wrocław 2014; *Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie wałbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego (1850-1945)*, Wrocław 2010. Email: bogna.ludwig@pwr.edu.pl.

Wśród zakonów, które działały w miastach śląskich w czasie trwania i po wojnie trzydziestoletniej duże znaczenie miały wspólnoty mendykanckie, które przetrwały lub zostały zrekonstruowane po kryzysie czasów reformacji. Zakon dominikanów jako pierwszy rozpoczął akcję odbudowy działalności ewangelizacyjnej i odtwarzania struktur zakonnych. Do tej pracy potrzebne były nowe lub odnowione zabudowania klasztorne i świątynie. Przybrały one odmienną od średniowiecznej formę, nie tylko ze względu na zmieniające się gusta, ale i nowe zadania w społeczeństwie nowożytnym.

Pomimo istnienia licznych opracowań poświęconych architekturze średniowiecznych klasztorów dominikańskich na Śląsku², niewiele jest prac zajmujących się kompleksowo ich przemianami w okresie nowożytnym³. Prezentowany artykuł próbuje naświetlić głównie aspekt urbanistyczny. Poza wrocławskimi świątyniami żaden z kościołów dominikańskich nie zachował swego wyglądu z czasów baroku. W zmienionych w XIX w. formach przetrwały świątynie w Ząbkowicach, Raciborzu, Cieszynie i Opolu. Wśród klasztorów do dziś dotrwał tylko przebudowany częściowo ząbkowicki i mocno przekształcone pojedyncze skrzydła budynków w Bolesławcu i Opolu. Informacje niezbędne w badaniach trzeba uzupełniać, korzystając ze źródeł ikonograficznych i opisów, opracowanych już przez kronikarzy i historyków.

W sytuacji zmian politycznych, społecznych i religijnych, jakie pociągnęła za sobą reformacja, wyraźnie widoczne stały się potrzeby przemian Kościoła katolickiego. Początkowo żywiono nadzieję na ocalenie jedności, z czasem zadaniem stało się zachowanie i odbudowa Kościoła, z tymi problemami miał zmierzyć się Sobór Trydencki. W ciągu wieloletnich obrad wypowiedział się na temat całej podstawowej nauki Kościoła: Objawienia Bożego i źródeł jego poznania – Pisma Świętego i Tradycji⁴. Określił sens zbawienia i drogę do niego. Zaznaczył decydującą rolę siedmiu sakramentów świętych, wśród których wskazał na naczelne miejsce Eucharystii. Równocześnie podjął decydujące dekry reformistyczne w odniesieniu do struktur kościelnych. Sobór podkreślił także rolę i znaczenie zakonów (1563) oraz przyspieszył przebudowę rozpoczętą przez same wspólnoty. Reformę opierano o zachowanie tradycji zakonnej i wierne przestrzeganie reguł; podkreślono znaczenie klauzury i uściślonych zasad ślubu ubóstwa. W pierwszej kolejności odpowiedzialnymi za wypełnianie przepisów mieli być odpowiednio wybierani przełożeni, następnie kapituły generalne, prowincjalne oraz wizytacje. Zaznaczono też zależność większości wspólnot zakonnych od miejscowych biskupów i konieczność wizytacji biskupiej⁵. Sobór wskazał na konieczność ponownego włączenia religii we wszelkie formy ludzkiego działania, indywidualnego i społecznego. Podjął trud uściślenia prawd wiary przy jednoczesnym dopuszczeniu różnorodności liturgii i kultu. Konsekwencją podkreślenia roli Eucharystii był pogłębiony

² R. Eysymontt, *Klasztory dominikanów w układach przestrzennych miast*, w: *Historia, kultura i sztuka dominikanów na Śląsku 1226-2013*, red. D. Galewski, W. Kucharski, M.L. Wójcik, Wrocław 2015, s. 141-157.

³ B. Pierścioneck-Wolbach, *Zarys dziejów budowy dawnego klasztoru dominikanów w Ząbkowicach Śląskich*, „Architectus”, 19/2006, nr 1, s. 67-74, R. Eysymontt, *Rozwój przestrzenny i architektura miasta*, w: *Ząbkowice Śląskie*, Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 4, Śląsk, z. 17, Toruń 2016, s. 13-14; A. Pobóg-Lenartowicz, „Psy Pana”, czyli rzecz o dominikanach z opolskiej Góry, Opole 2020, s. 97-100.

⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 5, Lublin 1984, s. 162-165; J. Gręźlikowski, *Trydencka reforma i odnowa Kościoła. Refleksje w 450. rocznicę od zakończenia obrad Soboru Trydenckiego (1545-1563)*, „Studia Włocławskie”, 16/2014, s. 126-146.

⁵ *Dekret w sprawie zakonników i zakonnic*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4: 1511-1870, Kraków 2005, s. 785-809; J. Gręźlikowski, op. cit., s. 138-139, 142; B. Kumor, op. cit., s. 165-168.

kult Najświętszego Sakramentu poprzez procesje (w szczególności z okazji Bożego Ciała) i adoracje⁶. Wpłynęło to na przemianę wnętrza kościelnego, a zwłaszcza ołtarza głównego, w którym tabernakulum zajęło centralne, wyeksponowane miejsce. Liturgia Mszy świętej otrzymała ujednolicony w całej Europie obrządek. Przywrócono i wprowadzono wiele nabożeństw codziennych (np. litanie) i związanych z rokiem liturgicznym wzbogacających przeżywanie prawd wiary. W związku z tym, obok ołtarza głównego poświęconego Eucharystii i Trójcy Świętej, we wnętrzach kościelnych pojawiło się zapotrzebowanie na ołtarze boczne dedykowane Matce Boskiej i świętym. Sakrament pokuty wraz ze spowiedzią wszedł do powszechnych praktyk religijnych. Konfesjonały, umiejscawiane najczęściej w wyizolowanych kaplicach lub nawach stały się niezbędnym wyposażeniem każdego kościoła. Duży nacisk położony na głoszenie i objaśnianie Słowa Bożego w narodowym języku w coniedzielnej homilii kazał architektom projektować wyniesione ponad wiernych ambony⁷. Po Soborze Trydenckim zostały sformułowane zalecenia dotyczące działalności artystycznej służącej Kościołowi. Wypowiadali się w tej kwestii Karol Boromeusz, Gabriel Pallotti, Flamand Molames, Gillis da Fabriano, Rafael Borghini i Antonio Possevino. Ich wskazania zasadały się na podstawowych kryteriach: prostoty, jasności i czytelności obrazowania, stymulowania emocjonalnych przeżyć religijnych oraz realizmu odziedziczonego po renesansie. Dyskusja nad funkcjonalnością i symboliką oraz odpowiadającym im rozwiązaniom przestrzennym kościoła, podjęta m.in. w związku z budową bazyliki św. Piotra, zaowocowała wskazówkami opracowanymi przez Karola Boromeusza. W *Instuccionibus fabricae et suppellectilis ecclesiasticae* (1572) rozważył wszystkie problemy towarzyszące wznoszeniu świątyni dotyczące wyboru typu architektonicznego i zastosowania właściwego programu ideowego⁸. Oprócz tego, że szczegółowo omówił wymogi odnoszące się do dyspozycji przestrzennej i wyposażenia świątyni, wskazał też zasady, jakie miały towarzyszyć rozstrzygnięciom związanym z architekturą zewnętrzną i jej stosunkiem do otaczających struktur urbanistycznych. Wnętrze miało być obszerne dla pomieszczenia rzesz wiernych, powinno było posiadać wyraźnie wydzielone prezbiterium – miejsce sprawowania liturgii widoczne z najdalszych zakątków kościoła. Zalecił by budynek świątyni dominował nad otaczającą go architekturą. Fasada zaś miała informować o funkcji sakralnej za pomocą poważnej dekoracji ornamentalnej i ustawieniu posągów świętych. Bardzo istotnym zagadnieniem, jakie poruszył św. Karol była konieczność współpracy duchownego i architekta w opracowaniu projektu świątyni.

Zakon dominikanów (Ordo Fratrum Praedicatorum) założony w XIII w. przez św. Dominika Guzmána powstał, aby nawracać albigensów i waldensów w południowej Francji i północnych Włoszech. Przyjął Regułę św. Augustyna⁹ i został zatwierdzony bulą w 1216 r. przez papieża Honoriusza III. Jako szczególne zadanie wyznaczono mu działalność kaznodziejską. Dominikanie, którzy przybyli do Wrocławia już w 1224 r., po najeździe mongolskim stopniowo zakładali w miastach Śląska klasztory. Ostatecznie w ciągu wieku utworzono

⁶ E. Gieysztor-Miłobędzka, *Nabożeństwo czterdziestogodzinne a sztuka*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 47/1985, nr 1-2, s. 3-14.

⁷ Eadem, *Wnętrze sakralne w pierwszej połowie XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 42/1980, nr 2, s. 159-172.

⁸ C. Borromeo, *Instuccionibus Fabricae et Suppellectilis Ecclesiasticae*, Romae 1572; A. Blunt, *Le Concile de Trente*, w: *Le theorie des arts en Italie de 1450-1600*, Paris 1956, s. 208 nn.; P. Krasny, *Exempla viva. The prelates of the roman catholic church as inspirers of Charles Borromeo's instructions on shaping sacred art*, „Folia Historiae Artium, Seria Nova”, 15/2017, s. 35-58.

⁹ J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII-XIV wieku*, Lublin 1956, s. 5n.

ich 15: we Wrocławiu, Raciborzu, Głogowie, Bolesławcu, Cieszynie, Legnicy, Oświęcimiu, Lewinie Brzeskim, Opolu, Świdnicy, Ząbkowicach, Krośnie Odrzańskim i Brzegu¹⁰. Obok niektórych powstały też zgromadzenia żeńskie (Wrocław, Racibórz). W polskiej prowincji zakonu wydzielono z czasem kontraty m.in. śląską (11 klasztorów)¹¹. Zgromadzenia rozwijały się szybko. W Świdnicy już w początkach XIV w. zamieszkiwało 150 braci¹². We wszystkich miastach śląskich klasztory znalazły się w obrębie umocnień miejskich, poza Cieszynem, gdzie dopiero po rozbudowie miasta (1496) mury objęły zabudowania dominikańskie¹³. Zajęły znaczne obszary otoczone murami klauzurowymi. Wyjątkiem była placówka świdnicka, ulokowana na wąskiej działce w gęsto już zabudowanym mieście. Wszystkie wspólnoty wzniosły w ciągu półwiecza niewielkie świątynie i konwenty. Przebudowywano je w czasach dojrzałego gotyku po zniszczeniach pożarami i w czasach husyckich (Ząbkowice, Bolesławiec). Kościoły powiększano, przedłużano i poszerzano, czasem zmieniając ich orientację (Cieszyn)¹⁴. Największy był zespół we Wrocławiu. Pośrodku wznosił się kościół, jako jeden z dwóch na Śląsku (drugi w Głogowie) zaakcentowany wieżą (1359) i ozdobiony wysokim szczytem z dekoracją sterczynową i maswerkową (przed 1487)¹⁵. Do elewacji północnej dobudowano drugi kościół św. Józefa (1489-1502) dla obsługi duszpasterskiej ludności polskiej. Na wschód od prezbiterium, w miejscu dość nietypowym, znajdował się czteroskrzydłowy budynek klauzury zamknięty wokół wewnętrznego dziedzińca, przebudowany w XV w.¹⁶ Na północ zbudowano kolejny. Wzniesiono też gmach biblioteki klasztornej (1492). Na południe klasztor rozszerzał się o tereny użytkowe, obejmujące sześć domów miejskich. Za ogrodem od północy znajdowały się zabudowania dominikanek.

¹⁰ Ibidem, s. 15n., 97n.; K. Blasel, *Geschichte von Kirche und Kloster St. Adalbert in Breslau*, Breslau 1912, s. 7, 23, kol. 72; P. Kielar, *Początki zakonu dominikańskiego w Polsce*, „Nasza Przyszłość”, 39/1973, nr 3, s. 56; A. Weltzel, *Geschichte der Stadt und Herrschaft Ratibor*, Ratibor 1881, s. 779-783; J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau*, Bd. 1, Breslau 1860, s. 850, 888, 893, 940, 1028; G. Kublin, *Proces fundacji dominikanów w Raciborzu*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 36/2016, nr 1, s. 194-196, 201; A. Barciak, *Książęta raciborscy a klasztory dominikańskie w średniowieczu*, w: *Święty Jacek Odrowąz na Śląsku*, red. A. Barciak, Katowice 2008, s. 116-117; J. Blaschke, *Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landes*, Glogau 1913, s. 36, 76, 79; M.R. Górniak, *Dominikanie*, w: *Zakony i zgromadzenia zakonne na ziemi głogowskiej*, red. M.R. Górniak, Głogów 2009, s. 32-55; M. Ożóg, *Średniowieczny dominikański kościół św. Piotra w Głogowie w świetle ówczesnych wytycznych zakonnych*, w: *Głogovia Maior. Między blaskiem dziejów i cieniem ruin*, red. B. Czechowicz, M. Konopnicka, Głogów-Zielona Góra 2010, s. 345-354; E. Wernicke, *Chronik der Stadt Bunzlau von den Ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Bunzlau 1884, s. 27, 485; J. Spyra, *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych*, Czestochowa 2015, s. 70, 170, 182, 200; I. Panic, *Śląsk Cieszyński w średniowieczu*, Cieszyn 2015, s. 385, 427-428, 436-440; F. Idzikowski, *Geschichte d. Stadt Oppeln*, Oppeln 1863, s. 10-11; J. Schmidt, *Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Bd. 1, Schweidnitz 1848, s. 36-38; J.A. Kopietz, *Kirchengeschichte des Fürstentums Münsterberg und des Weichbildes Frankenstein*, Frankenstein 1885, s. 524-525, K. Blasel, op. cit., s. 23; J. Kłoczowski, *Dominikanie...*, s. 297-298; W. Werner, *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreuz in Frankenstein Schl.*, Frankenstein 1926, s. 7.

¹¹ J. Kłoczowski, *Dominikanie...*, s. 18; K. Kaczmarek, *Podział polskiej prowincji dominikanów na przełomie XIII i XIV wieku*, w: *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów*, red. J. Dobosz, Poznań 2009, s. 259-274.

¹² J. Schmidt, op. cit., s. 38.

¹³ R. Eysymontt, *Klasztory...*, s. 147-157; A. Kaufmann, *Gedenkbuch der Stadt Teschen, (1825-1847)*, tłum. W. Iwanek, w: *Kronika Kaufmana*, „Kalendarz Cieszyński”, 4/1988, s. 18-25; A. Heinrich, *Versuch über die Geschichte des Herzogthumes Teschen*, Teschen 1818, s. 40n.; I. Panic, op. cit., s. 324.

¹⁴ J. Spyra, *Kościół parafialny p.w. św. Marii Magdaleny*, <http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=2443> (dostęp 10.08.2019).

¹⁵ K. Blasel, op. cit., s. 10-13, 106.

¹⁶ Ibidem, s. 10-11, 13; M. Szyma, *Krużganki w klasztorach dominikańskiej prowincji Polonia do schyłku XVI w.*, w: *Historia...*, s. 163, 173.

Inne śląskie klasztory dominikańskie składały się ze świątyni oraz przylegającego zwykle do północnej ściany kościoła czteroskrzydłowego konwiku z wewnętrznym dziedzińcem otoczonym krużgankiem.

W czasach reformacji dominikanów na Śląsku dotknął nie tylko ferment duchowy, ale i trudne warunki materialne. Niektórzy zakonnicy przenieśli się do Polski, inni wystąpili z zakonu. Wielu przeszło na luteranizm, zostawali też protestanckimi predykantami. Funkcjonowały duże niegdyś domy zakonne we Wrocławiu i Świdnicy¹⁷, a także, pomimo pożarów (1546, 1574), klasztor w Raciborzu¹⁸. Wspólnota wrocławska była związana silnie z prowincją polską. Stąd pochodzili przeorzy i większość zakonników, prowadzili też głównie duszpasterstwo wśród ludności polskiej, najpierw w kościele św. Józefa, potem św. Wojciecha. W Świdnicy czasy reformacji przyniosły ogromne trudności materialne. Zakonnicy zmuszeni byli sprzedawać majątki i wyposażenie kościoła¹⁹. Zaczęły się też odstępstwa niektórych braci (1545). W latach 1526-1564 klasztory w Legnicy, Krośnie, Opolu, Ząbkowicach, Cieszynie, Bolesławcu, Brzegu, a w końcu i w Głogowie zostały siłą zamknięte²⁰. Rady miejskie przejmowały ziemię i budynki, które zamieniano na magazyny i szpitale. W kościołach organizowano świątynie ewangelickie²¹. Struktura zakonu na Śląsku w dużej mierze przestała działać po wydzieleniu w 1594 r. niezależnej kongregacji śląskiej pod kierunkiem M. Feichtingera z Wiednia podległej władzom w Rzymie²². Weszły do niej klasztory we Wrocławiu, Świdnicy, Opolu i Głogowie, gdzie staraniem cesarza Ferdynanda i kurii biskupiej odtworzono wspólnotę. Jednak tuż przed wojną trzydziestoletnią zamieszkiwało tu ledwie trzech braci, ich kościół zajmowali kanonicy, a klasztor został uszkodzony w pożarze w 1615 r.²³ W 1604 r. 5 zakonników z Polski powróciło też do Opola. Podjęte przez nich odbudowy niweczyły kolejne pożary i rabunki wojenne²⁴.

W 1605 r. polscy dominikanie podjęli próbę odzyskania śląskich klasztorów. Pertraktacje w Rzymie ostatecznie zakończyły się powodzeniem. Najsilniejsza na Śląsku była wrocławska wspólnota zakonu. To tam w 1606 r. został wysłany z Krakowa Abraham Bzowski w funkcji przeora oraz wikariusza generalnego Śląska. Na początku 1607 r. klasztor wrocławski liczył

¹⁷ Na przełomie XV i XVI w. konwent wrocławski przeżywał rozkwit, przebywało w nim 80-90 zakonników. K. Blasel, op. cit., s. 19, 36; P. Kielar, *Klasztory dominikańskie na Śląsku w czasie reformacji*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Warszawa 1975, s. 559.

¹⁸ A. Weltzel, op. cit., s. 784-787.

¹⁹ P. Kielar, *Klasztory...*, s. 582; W. Kucharski, *Beatus Ceslaus natione polonus: dzieje kultu błogosławionego Czesława*, Kraków 2012, s. 169.

²⁰ J. Heyne, op. cit., Bd. 1, Breslau 1860, s. 889, Bd. 2, Breslau 1864, s. 745, Bd. 3, Breslau 1868, s. 1032; R. Jeż, *Reformacja książęca w księstwie cieszyńskim w XVI wieku*, w: *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji*, Katowice 2018, s. 86-87 (69-95); F. Idzikowski, op. cit., s. 102; A. Jendrzyczyk, *Geschichte der Pfarrkirche St. Maria, Oppeln* (po 1900), s. 3; A. Pobóg-Lenartowicz, op. cit., s. 24, 54.

²¹ F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 6, Brieg 1786, s. 171; E. Wernicke, op. cit., s. 27, 66, 190.

²² K. Blasel, op. cit., s. 52, 73; J. Pater, *Życie i twórczość Abrahama Bzowskiego O.P. (1567-1637)*, „Nasza Przeszłość”, 51/1951, s. 71-74; P. Kielar, *Dominikanie śląscy w okresie reformacji*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, 19/1971, s. 98; idem, *Klasztory...*, s. 583-584, J. Kłoczowski, *Dominikanie...*, s. 136-137; M. Niedziela, *Polonizacja klasztoru dominikańskiego we Wrocławiu w latach 1606-1608*, „Sobótka”, 28/1973, nr 4, s. 441-455.

²³ J. Blaschke, op. cit., s. 203, 253. Opis z wizytacji D. Fonsechi, J. Kłoczowski, *Wielki zakon XVII-wiecznej Rzeczypospolitej u progu swego rozwoju*, „Nasza Przeszłość”, 39/1973, nr 4, s. 152.

²⁴ F. Idzikowski, op. cit., s. 156-163, 168; A. Pobóg-Lenartowicz, op. cit., s. 24-27.

15 zakonników, a pod koniec tegoż roku 20, głównie Polaków. Część z przebywających dotąd w klasztorze zakonników odeszła do klasztorów niemieckich²⁵. Praca duszpasterska polegała na obsłudze własnych kościołów oraz pomocy kościołom w okolicy. W dużej mierze związana była z głoszeniem kazań, zwłaszcza w języku polskim. Bzowski starał się też o beatyfikację Czesława Odrowąża, którego kult miał wspomóc odradzanie się katolicyzmu we Wrocławiu i na Śląsku²⁶. W 1608 r. doszło do konfliktu z ewangelikami, kiedy sprowokowany tłum zdemolował świątynię, podejrzewając o próbę osadzenia w niej jezuitów. Przeor oskarżony o przestępstwa musiał opuścić miasto. Dominikanie obwarowywali się w swych siedzibach, jak np. w Raciborzu, i obawiali się prowadzić nauczanie²⁷. Tylko w Cieszynie ksiądz Adam Waclaw, starając się o przyjęcie na dwór habsburski, w 1610 r. przeszedł na katolicyzm i awansował na stanowisko namiestnika Śląska, rozpoczął działalność kontrreformacyjną – wygnał predykantów, osadził katolickiego proboszcza i ponownie sprowadził i wspierał dominikanów (1617)²⁸.

Był to czas, kiedy dzięki wizytacji Damiana Fonsechi (1617-1619) i jego energicznym działaniom zaczęto intensywnie wdrażać reformy potrydenckie w polskiej prowincji dominikańskiej. Naczelnym celem było przywrócenie porządku funkcjonowania opartego o konstytucje zakonne, szczególnie istotne stały się problemy związane z zachowaniem klauzury oraz rekrutacji i wychowania młodych zakonników, zwłaszcza wobec zwiększonego napływu kandydatów. Wizytator, doceniając znaczenie skutecznej kontroli przełożonych, dokonywał zmian administracyjnych, przeorów konwentu czy zakonników pełniących istotne funkcje. Obok stworzenia zreformowanych szkół nowicjackich ograniczonych do głównych klasztorów prowincji (na Śląsku we Wrocławiu) jako istotne zadanie powziął ustanowienie klasztorów ścisłej obserwacji, po jednym w każdej kontracie, co udało się w zasadzie zrealizować za wyjątkiem Wrocławia. Porządkowanie reguł życia zakonnego objęło też działalność budowlaną. Przypomniano o potrzebie zachowania tradycyjnej struktury funkcjonalnej klasztoru. Nakazywano stosowanie wyłącznie obiektów murowanych. Istotnym zaleceniem było szczególnie zobowiązanie do wykonania projektów, zatwierdzanych następnie przez władze prowincji²⁹. Na Śląsku reformę wstrzymała wojna trzydziestoletnia.

W czasie wojny dominikanie musieli niejednokrotnie opuszczać swe siedziby. Tak było we Wrocławiu. W 1634 r. chronili się w ratuszu przed wojskami protestanckimi, a potem przez rok pracowali przy katedrze³⁰. Klasztor w Świdnicy przetrwał do 1619 r. Wtedy ostatni zakonnicy uciekli do Polski, a niektórzy zostali zamordowani³¹. Obiekt został przejęty przez protestantów, a dominikanie wrócili na stałe dopiero w 1644 r. Równocześnie jednak we współpracy z jezuitami odzyskano placówkę w Żąbkowicach (1629). Kościół poświęcił

²⁵ J. Kłoczowski, *Polska prowincja dominikańska w średniowieczu i Rzeczypospolitej Obojga (Wielu) Narodów*, Poznań 2008, s. 368, 375; K. Blasel, op. cit., s. 36n., 53, J. Pater, op. cit., s. 74.

²⁶ P. Kielar, *Klasztory...*, s. 555.

²⁷ J. Kłoczowski, *Wielki zakon...*, s. 152; P. Kielar, *Dominikanie...*, s. 98.

²⁸ A. Kaufmann, op. cit., „Kalendarz Cieszyński”, 5/1989, s. 16-20, 6/1990, s. 28, 6/1991, s. 29-35.

²⁹ J. Kłoczowski, *Polska prowincja...*, s. 353-364, 390-428; idem, *Wielki zakon...*, s. 106-180.

³⁰ K. Blasel, op. cit., s. 57, 60, 76.

³¹ J. Schmidt, op. cit., Bd. 2, s. 8, 15, 105; J. Heyne, op. cit., Bd. 1, s. 942-944, H. Hoffmann, A. Walz, *Zur Geschichte der schlesischen Dominikaner in preußischer Zeit*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte“, 17/1959, s. 255-260.

ponownie bp J.B. Lisch von Hornau, a jezuicki proboszcz Hölzel przejął klasztor i obsadził go trzema dominikanami.

Wspólnota dominikańska we Wrocławiu przetrwała wojnę i po jej zakończeniu działała w niezbędnym składzie, a wkrótce powiększyła się i zintensyfikowała działalność³². Zakonnicy głosili kazania, rozwijali bractwa świeckich, w szczególności bractwa różańcowe, prowadzili szkoły i pomagali w opiece nad parafiami. Udało się też przywrócić i wprowadzić nowe formy nabożeństw, m.in. ku czci bł. Czesława. Jego odrodzony kult zatwierdzono ostatecznie bullą papieską w 1713 r.³³ Przywrócono również procesję Bożego Ciała. Organizowano pielgrzymki do grobu św. Jadwigi w Trzebnicy. Dominikanie nie tylko strukturalnie włączeni byli w prowincję polską. Stale też z terenów polskich napływało wielu braci. Tradycyjnie nauczaniem obejmowali zamieszkałą w miastach śląskich ludność polską we Wrocławiu, Głogowie i Ząbkowicach. Władze cesarskie nie ustępowały jednak przez cały XVII w. w próbach odłączenia śląskich dominikanów działających w obrębie ich państwa od prowincji polskiej, ostatecznie zwyciężonych sukcesem w 1706 r.

We Wrocławiu po wojnie przystąpiono do niezbędnych napraw i realizacji wskazań politycznych dotyczących liturgii. Początkowo skoncentrowano się na wyposażaniu wnętrza świątyni. Prywatni donatorzy wystawiali ołtarze, wymieniono organy (1682). Wzniesiono nowe kaplice św. Krzyża (1650, fund. gen. M. Moncady) i Loretańską (1679-1702, fund. hr. J.F. von Würben, proj. C. Rossi). Odbudowano kościół św. Józefa³⁴. Po uzyskaniu odszkodowań za zajęty majątek dominikanie zaczęli planować kompleksową przebudowę klasztoru. Te projekty przyspieszył pożar w 1696 r. Od razu odbudowano skrzydło południowe wraz z późniejszym budynkiem schodowym, a od 1698 r. remontowano skrzydło środkowe na miejscu spalonych domów (1702). W tym też czasie (1699-1705), w trakcie starań o beatyfikację, rozpoczęto planowanie budowy kaplicy bł. Czesława³⁵. Zrealizowano ją dzięki fundacjom duchownych i śląskiej arystokracji katolickiej, m.in. bpa kardynała F.L. von Neuburga i namiestnika J.A. hr. von Schaffgotscha (1711-1718, budowniczy B. Miller). Była ona w 1715 r. na tyle gotowa, że mogła się odbyć translacja relikwii. Uroczyste poświęcenie odbyło się w 1730 r. przy udziale bpa E.D. von Sommerfelda. Równocześnie prowadzono rozbudowę klasztoru i odnawianie kościoła. Klasztor wrocławski w prowincji czeskiej pełnił najważniejszą rolę po klasztorze praskim. W 1720 r. zamieszkiwało go ok. 50 braci. Wymagał więc rozbudowy. Wzniesiono skrzydło kuchenne (1696-1711), potem po wyburzeniach dawnego clastrum, skrzydło północne z refektarzem (1724). Przebudowany pod kierunkiem B. Millera kościół św. Józefa (1717) został podwyższony, na nowo przesklepiony, otrzymał nową fasadę i dekorację wewnątrz. Przekształcono też nadal wnętrze kościoła św. Wojciecha³⁶.

Klasztor stanowił zamkniętą całość obejmującą klauzurę, część gospodarczą i ogród. Od strony ulicy św. Katarzyny odgradzał go mur zamykający ogród z bramą w skromnej obudowie architektonicznej z łukowo wygiętym tympanonem, prowadzącą do leżących w głębi barokowych skrzydeł (1724). Trójkondygnacyjne skrzydła klasztorne otrzymały sieciową elewację. Dalej na południe w pierzei ulicy stały (obecnie zrekonstruowane po

³² K. Blasel, op. cit., s. 69-70.

³³ W. Kucharski, op. cit., s. 214, 262-263, 321.

³⁴ K. Blasel, op. cit., s. 14, 62, 65-70.

³⁵ Ibidem, s. 14, 76-77; W. Kucharski, op. cit., s. 329.

³⁶ K. Blasel, op. cit., s. 79-80.

zniszczeniach drugiej wojny światowej) przylegające do siebie fasady kościołów św. Józefa i św. Wojciecha: pierwsza zwieńczona skromnym barokowym szczytem z trójkątnym tympanonem, druga wyróżniająca się bogatym gotyckim wystrojem. Wezwanie kościoła św. Józefa sygnalizowała rzeźba świętego umieszczona w niszy na fasadzie. Przy portalu kościoła św. Wojciecha osadzono zaś figurę Matki Boskiej. Na południe znajdowała się brama prowadząca na podwórze klasztoru, która zwieńczona była aediculą. Za nią ciągnął się mur otaczający zabudowania mieszkalne i gospodarcze. Ich górne kondygnacje widoczne były od strony ulicy św. Wojciecha (ul. Wita Stwosza). Obiekty te (w większości z l. 1698-1705) były przeważnie murowane, jednak część z nich pozostawała szachulcowa lub miała szachulcowe kondygnacje szczytowe³⁷. Zbudowane na wschód od prezbiterium kościoła św. Wojciecha, wokół zamkniętego dziedzińca, budynki konwentu nie zostały ujednoczone na elewacjach. Najstarszy z nich – wejściowy (1696) – miał gładką fasadę, akcentowaną narożnymi lizenami, z oknami w uszakowych opaskach. Skrzydło wschodnie z 1724 r., ciągnące się na północ wzdłuż Czarnej Oławy, miało elewację w wielkim porządku pilastrowym o zagęszczonym rytmie, wspierającym gzyms, z architrawem ograniczonym do impostów. Płaszczyznę ściany dynamizowały silnie wykropowane opaski okienne i zagłębione płyciny podokienne o wielouskokowym zarysie.

W Ząbkowicach w czasie okupacji miasta przez wojska szwedzkie (1632) świątynia i klasztor spłonęły. Już w l. 1638-1639 prowizorycznie je odbudowano. W 1642 r. rozpoczęto starania o odzyskanie majątku, zakończone porozumieniem w 1647 r. Kompleksowy remont połączony z przebudową kościoła i budynków klasztornych przeprowadzono w l. 1655-1669³⁸. Odbudowano sklepienia nad częścią kościoła i sygnaturkę. W roku 1669 odbyła się pierwsza od 1632 r. msza. Do świątyni ściągała tłumnie z okolic ludność polska, której nauczaniu poświęcili się głównie, podobnie jak wrocławscy, dominikanie ząbkowiccy. W związku z tym zdecydowano się na szerszej zakrojonej przebudowę. W l. 1683-1687 wzniesiono na miejscu preoratu tymczasowy kościół. W wyniku katastrofy budowlanej, być może związanej ze wznoszeniem konwentu pod kierunkiem budowniczego H.F. Brosingera, w 1688 r. zawałiła się przednia część budowli. Odbudowę rozpoczęto natychmiast. Do roku 1694 wykończono świątynię. W klasztorze założono nowe sklepienia w krużgankach. Do 1698 r. wyposażano wnętrze kościoła. Odbudowano skrzydła konwentu położone na wschód (1701) i zachód (1716) od kościoła. Wystawiono sygnaturkę (1714). Budowle nadal niestabilne konstrukcyjnie musiano skotwić. W roku 1737 w wyniku trzęsienia ziemi zostały zniszczone sklepienia nawy i wieża, odbudowano ją w następnym roku. Świątynię wyremontowano i w 1743 r. poświęcono nowy ołtarz główny.

Kościół ten uległ z czasem znacznym przekształceniom. Układ zabudowań klasztornych w Ząbkowicach zachował się w stanie podobnym do czasów baroku. (Zniesione zostało tylko skrzydło zachodnie konwentu). Do wydłużonej bryły świątyni przylega zamknięty z dwóch stron zabudowaniami klasztorными dziedzińiec, od zachodu domknięty murem. Skrzydła konwentu, wschodnie i północne, zostały wzniesione na tym miejscu już w średniowieczu, co

³⁷ H. K. Blasel, op. cit., s. 98; Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (BUWr), F.B. Wernher, C. Remshart, *Prospectus versus Templum S. Alberti Vratislaviae*, Augsburg 1736; F.B. Wernher, *Topographia oder Prodrum Delineati Silesiae Ducatus*, Pars I, 1750-1800, s. 189, 197.

³⁸ BUWr, F.B. Wernher, *Topographia Seu Compendium Silesiae*, Pars II, s. 75, 78-82; W. Werner, op. cit., s. 15, 17-19, 27; J.A. Kopietz, op. cit., s. 146-148, 153, 179-181, 226-227, inskrypcja z gąłki hełmu, s. 234-239, 303; B. Pierścioneł-Wolbach, op. cit., s. 67-74.

potwierdzają zachowane sklepione wnętrza (kapitułarz, krużganki) i mury zaopatrzone przyporami³⁹. Trudno powiedzieć, czy skrzydło zachodnie również było zbudowane w oparciu o pierwotne mury. (Wykorzystanie w nowej budowli świątyni murów gotyckich nie zostało potwierdzone na całej jej długości.) Być może pierwotne claustrum było mniejsze, podobnie jak krótsza była nawa kościelna. W rozwiązaniu architektonicznym świątyni zastosowano wnętrza halowe z emporami w układzie konstrukcyjnym ściennie-filarowym, już wówczas rozpowszechnionym, znanym ze wzorów stosowanych przez jezuitów w końcu XVII w.⁴⁰ Architektura elewacji kościelnych nawiązywała do tych samych wzorców, co częściowo można odczytywać z rycin Wernhera. Półokrągło domknięte okna oświetlające prezbiterium i nawę w dwóch poziomach kaplic i empor zostały ujęte rytmem pilastrów wielkiego porządku. Zarówno szczyt prezbiterium, jak i fasady kościelnej miały formę tympanonów ze spływami wolutowymi. Nad dachem prezbiterium wznosiła się sygnaturka, ośmioboczna w rzucie, zwieńczona dwukondygnacyjnym hełmem z gloriętą. Od wschodu zespół otoczony był murem miejskim. Za pierzeją kamienic od północy, zachodu i południa, poza szczytami kościoła i sygnaturką, nie był widoczny. Fasada świątyni widoczna była jedynie we wnętrzu placu klasztornego, ogrodzonego od strony Clossergasse (ul. Grunwaldzkiej) i uliczki biegnącej od południa. Prawdopodobnie jej kompozycja była podobna do obecnej, a okno oświetlające nawę zajmowało całe pole międzypilastrowe aż do zwieńczenia portalu. Obecnie, poza gzymsami wieńczącymi, nie są dostrzegalne na budynkach klasztoru ślady barokowych form architektonicznych. Pierwotnie mogło ich być niewiele, być może jedynie pojawiły się uszakowe opaski i nadokienniki. Plac klasztorny był rodzajem niewielkiej aranżacji urbanistycznej. Trudno ustalić, czy w jej skład wchodziło sześć figur świętych i błogosławionych zakonu. Mogły być ulokowane przed fasadą lub na niej⁴¹.

Po zakończeniu wojny trzydziestoletniej dominikanie rozpoczęli remonty i przebudowy klasztoru oraz kościoła w Głogowie, zniszczonych zapewne, gdy w 1631 r. spłonęło w sąsiedztwie kolegium jezuickie⁴². Kościół zdewastowano, jak większość budowli sakralnych, w czasie okupacji szwedzkiej od 1642 r., kiedy służył za magazyn. W 1668 roku z zewnątrz wyremontowano dach i wieżę kościoła oraz zwieńczono ją dwukondygnacyjnym barokowym hełmem. Podobnie jak w przypadku wrocławskiej siedziby, położony przy murach miejskich klasztor musiał realizować administracyjne nakazy przystosowania obiektów do celów obronnych⁴³. Wydaje się, że nie przebudowano zasadniczo średniowiecznego konwentu ani, poza wieżą, budowli kościelnej (na rys. Wernhera widoczne są ciągle gotyckie przypory)⁴⁴. Rozbudowano obiekty gospodarcze od strony miasta, wzdłuż granicy odzyskanych

³⁹ M. Szyma, op. cit., s. 163.

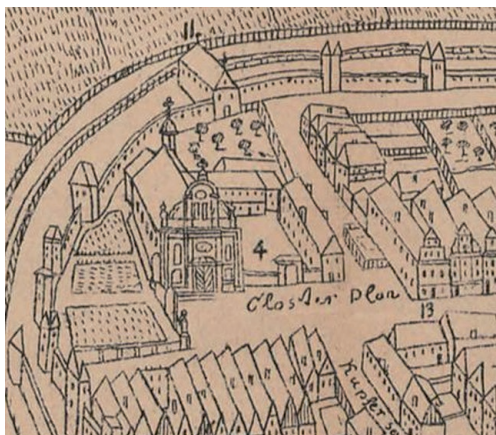
⁴⁰ Trzeba przesunąć datowanie Kalinowskiego i za nim Wrabeca kościoła na l. 1655-1669 na okres pierwszej przebudowy po 1689 r., gdy już istniały kościoły jezuickie we Wrocławiu i Nysie. K. Kalinowski, *Architektura barokowa na Śląsku*, Warszawa 1974, s. 52; J. Wrabec, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku*, Wrocław 1986, s. 45, 48.

⁴¹ Do 1815 r. stały przed kościołem. Zostały przeniesione na plac przy kościele w Sadlnie. Obecnie cztery znajdują się w Regionalnej Izbie Pamiątek. M. Dziedzic, J. Organiściak, *Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego i klasztor dominikański*, <http://www.jorganisciak.pl/2-dominikanie.html> (dostęp 10.08.2019).

⁴² Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZ), 89/1285/0/4/38, *Stiftsbauten*, 1668-1692; J. Blaschke, op. cit., s. 262, 291, 303, 341.

⁴³ APZ 89/1285/0/4/40, 1675-1750 [Przystosowanie budynków klasztornych dominikanów do celów militarnych], 1675, 1678-1679, 1682-1684, 1750.

⁴⁴ BUWr, F.B. Werhner, *Topographia Seu Compendium Silesiae*, 1750, s. 49, 57.

Klasztor dominikanów w Bolesławcu.
Fragment planu F.B. Wernher, *Topographia*,
Pars III, s. 189 za: E. Wernicke, op. cit., s. 42.

urządzili w jednej z kamienic pierwszy dom zakonny⁴⁷, a w 1676 r. mistrz budowlany M. Burger przebudował kolejną na mały kościół. Ostatecznie zakonnicy przejęli domy wzniesione na terenie dawnego klasztoru. Kolejne prace budowlane rozpoczęli po 1681 r., kiedy darowano im cegły. W roku 1690 otrzymali kolejne na zbudowanie szczytu kościoła. W 1705 r. ukończono nowy dach świątyni⁴⁸. Wielki pożar miasta z 1739 r. strawił klasztor i kościół. Odbudowano go przed 1752 r., kiedy to ufundowano dwa dzwony.

Siedziba dominikanów w Bolesławcu, ostatecznie funkcjonująca jako wikariat, powstała od nowa po wojnie trzydziestoletniej. Przy placu klasztornym wzniesiono kościół i dom klasztorny. W głębi działki mieściły się tylko oficyny gospodarcze. Kościół miał prostą bryłę, urozmaiconą jedynie sygnaturką nad dachem prezbiterium i architektonicznie dekorowaną fasadę, zwieńczoną tympanonem ze spływami wolutowymi i obeliskami. Budynek klasztorny mógł mieć dekorowane opaskami i nadprożami okna (obecnie w klasycystycznej formie). Teren klasztoru ogradał mur z bramami o obudowach architektonicznych⁴⁹.

Budynki dominikanów w Świdnicy po wojnie trzydziestoletniej były zniszczone. Kościół został odnowiony i wyświęcony dopiero w XVIII w. Pozostał budowlą orientowaną, o gotyckich formach, z dużym, wielobocznie zakończonym prezbiterium i sygnaturką nad dachem oraz znacznie mniejszym, zapewne jednonawowym korpusem. Konwent ulokowany ze względu na niewielką szerokość działki na zachód od kościoła został w okresie

po wojnie terenów klasztoru, tworzące pierzeję wąskich uliczek, gdzie w sąsiedztwie zamku osadzono Żydów⁴⁵. Za nimi przed południową elewacją kościoła, na terenach klasztoru, urządzono plac, do którego z ulic prowadziły bramy, a przy murach znajdował się duży zbiornik wody. W połowie XVIII w. na środku placu stanął pomnik św. Jana Nepomucena⁴⁶.

W 1660 r. dominikanie podjęli próbę powrotu do Bolesławca. W 1642 r. budynki klasztorne wraz z całym miastem zostały zniszczone przez wojska szwedzkie. Na miejscu klasztoru rozciągał się plac „Am neue Marstall”, ograniczony pierzeją domów miejskich. Przybyli z Ząbkowic zakonnicy rozpoczęli proces z miastem o odzyskanie majątku, który ciągnął się do 1677 r. Pomimo to, już w 1668 r. trzech ojców i brat

⁴⁵ J. Blaschke, op. cit., s. 308-310; BUWr, *Situationplan und Grundriss der Stadt und Festung Gross Glogau*, 1780.

⁴⁶ J. Blaschke, op. cit., s. 341, 368.

⁴⁷ F.A. Zimmermann, op. cit., Bd. 6, s. 171; E. Wernicke, op. cit., s. 28, 378, 485; K. Blasel, op. cit., s. 69; wg wizytacji z 1777 r. i Blasela dominikanie wrócili do Bolesławca w 1666 r.

⁴⁸ E. Wernicke, op. cit., s. 395, 397, 407 za: F.B. Wernher, *Topographia*, Pars III, s. 199; A. Schiller, *Dominikanerkloster in Bunzlau*, „Heimatkalender Grödizberg”, 5/1932, s. 30.

⁴⁹ O dalszych losach budynków E. Wernicke, op. cit., s. 554-602; A. Schiller, op. cit., s. 31.

baroku przebudowany, zmodyfikowano dach i skomponowano od strony ulicy nową, wielkoporzadkową elewację. Dalej w pierzei ciągnęły się zabudowania gospodarcze zamykające wewnętrzny dziedziniec. Południową granicę stanowiły mury miejskie. Od wschodu teren klasztoru grodził mur.

Zabudowania klasztorne i kościół w Raciborzu w 1637 r. strawił pożar. Zakonnicy przenieśli się zapewne w 1642 r. do подарowanego im przez cesarza folwarku w Starej Wsi. W 1647 r. użytkowali kaplicę zamkową udostępnioną im przez Jerzego Oppersdorfa⁵⁰. Napływające od 1651 r. darowizny umożliwiły odbudowę miejskiej siedziby⁵¹. W odnowionym kościele pojawiły się też fundacje. Oprócz nowych ołtarzy powstały kaplice Gaszyńskich (po 1662) i Loretańska (1668). Cztery skrzydła klasztoru przylegające do północnej elewacji kościoła otaczały niewielki dziedziniec. Część zabudowań, w tym obszerne dormitorium, pozostawała drewniana. Poza sklepionym krużgankiem, biblioteką i zakrystią, pozostałe pomieszczenia konwentu miały drewniane stropy⁵². Najprawdopodobniej rozplanowanie samego budynku konwentu nie uległo zmianie od czasów średniowiecza. W 1747 r. wzniesiono nad dachem kościoła wieżyczkę-sygnaturkę. Być może w tym okresie wykonano też barokową fasadę świątyni (przetrwiała do 1874 r., kiedy to zamieniono ją na neogotycką)⁵³.

W Cieszynie w 1617 r. zwrócono dominikanom klasztor wraz z kościołem. Był to w tym okresie jedyny klasztor w mieście. Pracowali nie tylko w swej świątyni, opiekowali się także kościołem parafialnym, nauczając w dużej mierze w języku polskim. Jeszcze po 1653 r. dominikanie kontynuowali procesy przeciwko miastu o odzyskanie klasztornego majątku na Nowym Mieście oraz dochodzili należności pieniężnych. Równocześnie w kościele powstawały fundacje szlachty oraz cieszyńskich mieszczan; kaplica grobowa św. Krzyża starosty cieszyńskiego hr. J.F. von Larischa (1660) czy nowa sygnaturka nad chórem z donacji kolejnego starosty A.W. Paczyńskiego (1715)⁵⁴. Nie wiadomo, czy w tym czasie były przebudowywane obiekty klasztoru. Na pewno zmieniło się jego otoczenie.

Najazd i okupacja szwedzka w latach 1632-1634 spowodowały ogromne zniszczenia kościoła i konwentu w Opolu. Splądrowano wnętrza, a budynki zostały zrujnowane. Pomimo to, w 1635 r. dominikanie powrócili. Dokonali częściowych remontów. Jako jedną z pierwszych odbudowali najstarszą budowlę zespołu – kaplicę św. Wojciecha, która wznosiła się przy

Kościół pw. św. Jakuba w Raciborzu przed 1874 r.
Narodowe Archiwum Cyfrowe,
3/8/0/209/341.

⁵⁰ J. Heyne, op. cit., Bd. 3, Breslau 1868, s. 1241, 1243-1244; A. Weltzel, op. cit., s. 787-789.

⁵¹ Data przy herbie Odrowążów na ościeżnicy drzwi na chór.

⁵² A. Weltzel, op. cit., s. 792 za: Groos, opis (1738); Archiwum Państwowe w Opolu (APO), 45/1191/0/17/93, *Spezial-Charte von der Stadt Rattibor*, 1812.

⁵³ A. Weltzel, op. cit., s. 794, 799.

⁵⁴ J. Spyra, *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848*, Cieszyn 2012, s. 289-290.

Kościół św. Wojciecha oraz klasztor dominikanów w Opolu.
BUWr, F.B. Wernher, *Silesia in Compendio*, s. 189.

skrzydle południowym klasztoru. Murowana rotunda z XIII w., przebudowana w pierwszej połowie XIV w., została odnowiona najprawdopodobniej przed 1663 r. Na zakończenie prac wzniesiono kopułę z latarnią⁵⁵. Po wojnie trzydziestoletniej w sąsiedztwie klasztoru osiedli jezuici. Rozbudowując swe kolegium, nie uniknęli sporów z dominikanami. W 1682 r. budynki klasztoru dominikańskiego spłonęły, a kościół został poważnie uszkodzony⁵⁶. Odbudowa obiektów l. 1701-1708 związana była z gruntowną przebudową świątyni, wymurowaniem nowych kolebkowych sklepień (poza nawą północną) i zmianą architektury zarówno wewnątrz, jak i zewnętrznej w formy barokowe. Wykonano najpewniej fasadę kościelną, widoczną na rysunkach Wernhera, o tympanonowym szczycie ze spływami, z dużym oknem i okulesem oświetlającym nawę główną i ołtarz w jej głębi, a po bokach oknami w dwóch kondygnacjach. Korpus dekorowały zdwojone pilastry wielkiego porządku. Nad dachem wzniesiono sygnaturkę z barokowym hełmem. Klasztor, trójskrzydłowy, dwu lub trójkondygnacyjny przylegał do południowej nawy świątyni wewnętrznym dziedzińcem, być może już wówczas miał zrujnowane skrzydło południowe i chyba nie podjęto jego renowacji⁵⁷. Zaaranżowano za to wejście do kościoła z układem schodów i podestów. Klasztor otaczał mur obejmujący położony na zachód ogród. Prowadziła do niego brama usytuowana w narożu placu kościelnego. Kolejnym pożar miasta w 1739 r. ponownie objął budowle dominikańskie⁵⁸. Odbudowa i tym razem wprowadziła przeobrażenia architektoniczne. W kościele nadal jednak zachowano północną gotycką nawę.

Siedziby dominikanów odtworzone lub wzniesione od nowa w miastach śląskich kontynuowały gotyckie tradycje architektoniczne. Układ klasztoru i kościoła pozostawał

⁵⁵ A. Jendrzejczyk, op. cit., s. 4; G. Schedlasky, R. Hartmann, H. Eberle, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Stadtkreises Oppeln*, Breslau 1939, s. 108-109.

⁵⁶ J. Heyne, op. cit., Bd. 2, s. 888; F. Idzikowski, op. cit., s. 181, 267; A. Pobóg-Lenartowicz, op. cit., s. 98.

⁵⁷ G. Schedlasky et al., op. cit., s. 106 za: Archiwum we Wrocławiu, Rep. 3, Oppeln VIII, 7; BUWr, F.B. Wernher, *Silesia in Compendio* [...], Pars I, s. 200, 204; D. Paezold, *Plan der Königlichen Stadt Oppeln, 1734 (1739)* za: F. Idzikowski, op. cit., wkładka; A. Pobóg-Lenartowicz, op. cit., s. 27, 98-100.

⁵⁸ J. Heyne, op. cit., Bd. 2, s. 888; F. Idzikowski, op. cit., s. 201, 207, 268.

niezmieniony. W razie potrzeby jednak go uzupełniano, np. dodając nowy zespół claustrum we Wrocławiu lub powiększając zbyt małą świątynię w Ząbkowicach. Dominikanie już w XIV w. odeszli od początkowo określonej w statutach zasady ubóstwa w budowlach klasztornych i kościelnych⁵⁹. Stosowali zaawansowane rozwiązania konstrukcyjne – sklepienie świątynie i bogate dekoracje architektoniczne, czego jednym z przykładów jest gotycki szczyt kościoła dominikańskiego we Wrocławiu. Zachowano ograniczenia w stosunku do malarstwa i rzeźby, które miały być umiarkowane i niewyzywające w formach⁶⁰. Stosowano się do jeszcze trzynastowiecznego zalecenia gen. Humberta z Romans, aby siedziby dominikańskie były podobne do siebie, a przez to rozpoznawalne w mieście⁶¹. Budynek otaczały mury. Zachowywano w tych typowo miejskich klasztorach ogród i zaplecze gospodarcze. Zabudowania nie tylko claustrum, ale i biblioteki oraz ogólnodostępne szkoły zwykle nie były widoczne z ulic. Pewien wyjątek stanowił budynek klasztoru w Świdnicy, który swą wielkoporzadkową elewację eksponował w pierzei. Dominikanie wcielili zalecenia Soboru Trydenckiego odnoszące się do rozwiązań przestrzennych wnętrza (m.in. likwidacja lektorium, ołtarz główny z Najświętszym Sakramentem) i wyglądu kościoła⁶². Odwołano się do kultu św. Wojciecha i bł. Czesława, posiadającego długą tradycję sięgającą początków chrześcijaństwa i początków zakonu na ziemiach śląskich. Pomimo odmiennych poglądów doktrynalnych i innego podejścia do nauczania, Bracia Kaznodzieje przyjęli w budownictwie wzorce wypracowane przez jezuitów. Zaczerpnięte z tego źródła nowe rozwiązania konstrukcyjne pozwoliły zapewnić obszerniejsze wnętrza świątyni (Ząbkowice). W przestrzeni miejskiej starano się wyeksponować rozpoznawalną fasadę. Stosowano częściowo układ wypracowany przez kapucynów w końcu XVI i początkach XVII w. z okulusem oświetlającym nawę główną i prostokątnym portalem z rozerwanym odcinkowym tympanonem (Bolesławiec, Opole, Racibórz). Sięgano też do szeroko rozpowszechnionych wzorów jezuickich (zastosowanych przez dominikanów np. St. Maria Rotunda w Wiedniu czy kościołach południowo-włoskich). Wprowadzano dwukondygnacyjną kompozycję porządkową z tympanonowym szczytem ze spływami wolutowymi i obeliskami. Funkcję sakralną zaznaczano skromnie przez krzyż w zwieńczeniu szczytu i hełmu wieży lub sygnaturki. Przekaz ten uzupełniano, wprowadzając rzeźby na fasadach kościołów (we Wrocławiu i może Ząbkowicach) lub przed nimi. Najważniejszym sposobem wyróżnienia świątyni była aranżacja placu wejściowego. We Wrocławiu było to co prawda tylko dojście ulicą od strony rynku, oś ulicy podkreślała jednak z daleka widoczna kopuła kaplicy bł. Czesława. Rolę klasztoru w tym mieście podnosiło umieszczenie przy jego murach zbiorników z wodą dla mieszkańców. W Raciborzu ze względu na usytuowanie kościoła cały rynek stał się poniekąd jego placem wejściowym. Ten charakter akcentowało wzniesienie na nim kolumny maryjnej (1725-1727). W Cieszynie

⁵⁹ G. Meersseman, *L'architecture Dominicaine au XIIIe siecle. Legislation et pratique*, „Archivium Fratrum Praedicatorum”, 16/1946, s. 136-190, R.A. Sundt, „*Mediocres domos et humiles habeant fratres nostri*”, „Journal of the Society of Architectural Historians”, 46/1987, s. 394-407; Z. Gołubiewowa, *Architektura dominikańska XIII w. w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, 39/1973, nr 6, s. 205-211; J. Galkowski, *Przepisy Zakonu Braci Kaznodziejów odnoszące się do budowy kościołów i klasztorów*, w: *Dominikanie – Gdańsk – Polska – Europa*, red. D.A. Dekański, A. Golembnik, M. Grubka, Gdańsk-Pelplin 2003, s. 279-286.

⁶⁰ *Constitutiones Declarationes Et Ordinationes Capitulorum Generalium S. Ordinis Praedic.: Ab Anno MCCXX. usque ad MDCL. Emanatae*, red. V. Fontana, Romae 1655, s. 372.

⁶¹ C. Bruzelius, *The architecture of the mendicant orders in the Middle Ages: an overview of recent literature*, „Perspective”, 2/2012, s. 365-386.

⁶² C. Borromeo, op. cit., Cap. II, III, VIII, IX, XI, XIII, XXIII.

plac przedkościelny powstał za pierzeją rynkową, przerwana, by odsłonić fasadę kościoła. W Głogowie plac urządzono wewnątrz terenu klasztornego. Nabrał on formy reprezentacyjnej dzięki prowadzącym doń bramom i pomnikowi św. Jana Nepomucena. W Ząbkowicach pierzeję kamienic przed klasztorem otwarto i ozdobiono obeliskami, tworząc wejście przed fasadę kościelną. Być może zastosowano też aranżację postumentami z figurami świętych. W Bolesławcu przez odsunięcie w głąb parceli kościoła i klasztoru stworzono poszerzenie uliczne. W Opolu przed fasadą kościelną rozplanowano plac, a świątynia została zmonumentalizowana schodami, w XVIII w. rozbudowanymi w wielobiegowe.

Program trydencki nie był tak ewidentnie wprowadzany w architekturze kościołów dominikańskich jak w przypadku świątyń jezuickich. Jednak zastosowano się do nakazu wyeksponowania, a nawet monumentalizacji fasady kościelnej oraz rozpoznawalności w mieście, co było zresztą zgodne z zaleceniami zakonu. Najciekawszym nowożytnym pomysłem, zdecydowanie odmiennym od rozwiązań średniowiecznych, było wprowadzenie placów wejściowych przed kościołami.

Bibliografia

- Archiwum Państwowe w Opolu (APO), 45/1191/0/14/837, *Zeichnung von dem in der Stadt Ratibor neuerbauten Garnisonstall*, H. Lesch, 1821.
- APO, 45/1191/0/17/93, *Spezial-Charte von der Stadt Rattibor*, 1812.
- APO, 45/1191/0/19/328, *Zeichnung von der Einrichtung des ehemaligen Dominicaner Klosters zu Ratibor zur Unterbringung des Landräthl. Bureau der Königl. Steuer [...]; 329, Zeichnung zur Einrichtung eines Zeughauses für 1 Bataillon Landwehr in dem ehemaligen Dominicaner Kloster zu Ratibor*, 1822.
- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZ), 89/1285/0/4/38, *Stiftsbauten*, 1668-1692; 17.
- APZ, 89/1285/0/4/40, 1675-1750 [Przystosowanie budynków klasztornych dominikanów do celów militarnych], 1675, 1678-1679, 1682-1684, 1750.
- Barciak A., *Książęta raciborscy a klasztory dominikańskie w średniowieczu*, w: *Święty Jacek Odrowąż na Śląsku*, red. A. Barciak, Katowice 2008, s. 116-123.
- Blaschke J., *Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landes*, Glogau 1913.
- Blasel K., *Geschichte von Kirche und Kloster St. Adalbert in Breslau*, Breslau 1912.
- Blunt A., *Le Concile de Trente*, w: *La theorie des arts en Italie de 1450-1600*, Paris 1956, s. 208-230.
- Borromeo C., *Instructiones fabricae et suppellectilis ecclesiasticae*, Roma 1577, https://www.memofonte.it/home/files/pdf/scritti_borromeo.pdf (dostęp 10.12.2020).
- Bruzelius C., *The architecture of the mendicant orders in the Middle Ages: an overview of recent literature*, „Perspective”, 2/2012, s. 365-386.
- Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (BUWr), F.B. Wernher, C. Remshart, *Prospectus versus Templum S. Alberti Vratislaviae*, Augsburg 1736.
- BUWr, F.B. Wernher, *Silesia in Compendio [...]*, Pars I, 1750-1800.
- BUWr, F.B. Wernher, *Topographia oder Prodrum Delineati Silesiae Ducatus*, Pars I, 1750-1800.
- BUWr, F.B. Wernher, *Topographia Seu Compendium Silesiae*, Pars II, Pars V, 1750-1800.
- BUWr, *Situationplan und Grundriss der Stadt und Festung Gross Glogau*, Glogau 1780.
- Constitutiones Declarationes Et Ordinationes Capitulum Generalium S. Ordinis Praedic.: Ab Anno MCCXX. usque ad MDCL. Emanatae*, red. V. Fontana, Romae 1655.
- Dekret w sprawie zakonników i zakonnic*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. IV: 1511-1870, cz. 2, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, s. 785-809.

- Dziedzic M., Organiściak J., *Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego i klasztor dominikański*, <http://www.jorganisciak.pl/2-dominikanie.html> (dostęp 10.08.2019).
- Eysymontt R., *Klasztory dominikanów w układach przestrzennych miast*, w: *Historia, kultura i sztuka dominikanów na Śląsku 1226-2013*, red. D. Galewski, W. Kucharski, M.L. Wójcik, Wrocław 2015, s. 141-157.
- Eysymontt R., *Rozwój przestrzenny i architektura miasta*, w: *Ząbkowice Śląskie*, Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 4: *Śląsk*, z. 17, Toruń 2016, s. 11-17.
- Gałkowski J., *Przepisy Zakonu Braci Kaznodziejów odnoszące się do budowy kościołów i klasztorów*, w: *Dominikanie – Gdańsk – Polska – Europa*, red. D.A. Dekański, A. Gołembnik, M. Grubka, Gdańsk-Pelplin 2003, s. 279-286.
- Gieysztor-Miłobędzka E., *Nabożeństwo czterdziestogodzinne a sztuka*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 47/1985, nr 1-2, s. 3-14.
- Gieysztor-Miłobędzka E., *Wnętrza sakralne w pierwszej połowie XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 42/1980, nr 2, s. 159-172.
- Gołubiewowa Z., *Architektura dominikańska XIII w. w Polsce*, „Nasza Przeszość”, 39/1973, nr 6, s. 193-212.
- Górniak M. R., *Dominikanie*, w: *Zakony i zgromadzenia zakonne na ziemi głogowskiej*, red. M.R. Górniak, Głogów 2009, s. 32-55.
- Gręźlikowski J., *Trydencka reforma i odnowa Kościoła. Refleksje w 450. rocznicę od zakończenia obrad Soboru Trydenckiego (1545-1563)*, „Studia Włocławskie”, 16/2014, s. 126-146.
- Heyne J., *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau*, Bd. 1-3, Breslau 1860, 1864, 1868.
- Heinrich A., *Versuch über die Geschichte des Herzogthumes Teschen*, Teschen 1818.
- Hoffmann H., Walz A., *Zur Geschichte der schlesischen Dominikaner in preußischer Zeit*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 17/1959, s. 253-267.
- Idzikowski F., *Geschichte d. Stadt Oppeln*, Oppeln 1863.
- Jendrzeczyk A., *Geschichte der Pfarrkirche St. Maria*, Oppeln (po 1900).
- Jeż R., *Reformacja książęca w księstwie cieszyńskim w XVI wieku*, w: *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji*, Katowice 2018, s. 69-95.
- Kaczmarek K., *Podział polskiej prowincji dominikanów na przełomie XIII i XIV wieku*, w: *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów*, red. J. Dobosz, Poznań 2009, s. 259-274.
- Kalinowski K., *Architektura barokowa na Śląsku*, Warszawa 1974.
- Kaufmann A., *Gedenkbuch der Stadt Teschen, (1825-1847)*, tłum. W. Iwanek, w: *Kronika Kaufmana*, „Kalendarz Cieszyński”, 4/1988, s. 18-25, 5/1989, s. 16-20, 6/1990, s. 15-28, 6/1991, s. 19-35.
- Kielar P., *Dominikanie śląscy w okresie reformacji*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, 19/1971, s. 91-99.
- Kielar P., *Klasztory dominikańskie na Śląsku w czasie reformacji*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Warszawa 1975, s. 553-586.
- Kielar P., *Początki zakonu dominikańskiego w Polsce*, „Nasza Przeszość”, 39/1973, nr 3, s. 17-102.
- Kłoczowski J., *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII-XIV wieku*, Lublin 1956.
- Kłoczowski J., *Polska prowincja dominikańska w średniowieczu i Rzeczypospolitej Obojga (Wielu) Narodów*, Poznań 2008.
- Kłoczowski J., *Wielki zakon XVII-wiecznej Rzeczypospolitej u progu swego rozwoju*, „Nasza Przeszość”, 39/1973, nr 4, s. 103-180.
- Kopietz J. A., *Kirchengeschichte des Fürstentums Münsterberg und des Weichbildes Frankenstein*, Frankenstein 1885.
- Krasny P., *Exempla viva. The prelates of the roman catholic church as inspirers of Charles Borromeo's instructions on shaping sacred art*, „Folia Historiae Artium, Seria Nowa”, 15/2017, s. 35-58.

- Kublin G., *Proces fundacji dominikanów w Raciborzu*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 36/2016, nr 1, s. 193-201.
- Kucharski W., *Beatus Ceslaus natione polonus: dzieje kultu błogosławionego Czesława*, Kraków 2012.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, cz. 5, Lublin 1984.
- Meersseman G., *L'architecture Dominicaine au XIIIe siecle. Législation et pratique*, „Archivium Fratrum Praedicatorum”, 16/1946, s. 136-190.
- Narodowe Archiwum Cyfrowe, 3/8/0/209/34, Kościół św. Jakuba w Raciborzu, 1823-1837.
- Niedziela M., *Polonizacja klasztoru dominikańskiego we Wrocławiu w latach 1606-1608*, „Sobótka”, 28/1973, nr 4, s. 441-455.
- Ozóg M., *Średniowieczny dominikański kościół św. Piotra w Głogowie w świetle ówczesnych wytycznych zakonnych*, w: *Glogovia Maior. Między blaskiem dziejów i cieniem ruin*, red. B. Czechowicz, M. Konopnicka, Głogów-Zielona Góra 2010, s. 345-354.
- Panic I., *Śląsk Cieszyński w średniowieczu*, Cieszyn 2015.
- Pater J., *Życie i twórczość Abrahama Bzowskiego O.P. (1567-1637)*, „Nasza Przeszłość”, 51/1951, s. 55-87.
- Pierścionek-Wolbach B., *Zarys dziejów budowy dawnego klasztoru dominikanów w Ząbkowicach Śląskich*, „Architectus”, 19/2006, nr 1, s. 67-74.
- Pobóg-Lenartowicz A., *„Psy Pana”, czyli rzecz o dominikanach z opolskiej Górk*, Opole 2020.
- Schedlasky G., Hartmann R., Eberle H., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Stadtkreises Oppeln*, Breslau 1939.
- Schiller A., *Dominikanerkloster in Bunzlau*, „Heimatkalender Grödizberg“, 5/1932, s. 28-31.
- Schmidt J., *Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Bd. 1, Schweidnitz 1848.
- Spyra J., *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych*, Częstochowa 2015.
- Spyra J., *Kościół parafialny p.w. św. Marii Magdaleny*, <http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&i-Category=2443> (dostęp 10.12.20).
- Spyra J., *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848*, Cieszyn 2012.
- Sundt R. A., „*Mediocres domos et humiles habeant fratres nostri*”, „Journal of the Society of Architectural Historians”, 46/1987, s. 394-407.
- Szyma M., *Krużganki w klasztorach dominikańskiej prowincji Polonia do schyłku XVI wieku*, w: *Historia, kultura i sztuka dominikanów na Śląsku 1226-2013*, red. D. Galewski, W. Kucharski, M.L. Wójcik, Wrocław 2015, s. 159-180.
- Weltzel A., *Geschichte der Stadt und Herrschaft Ratibor*, Ratibor 1881.
- Werner W., *Das Dominikaner-Kloster zum Heiligen Kreuz in Frankenstein Schl.*, Frankenstein 1926.
- Wernicke E., *Chronik der Stadt Bunzlau von den Ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Bunzlau 1884.
- Wrabec J., *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku*, Wrocław 1986.
- Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 6, Breig 1786.